

Оригиналан научни рад
Примљен: 22. фебруар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

355.48(497.6)"1527/1789"
355.74/.75(497.6)"1527/1789"
COBISS.SR-ID 283745036

Мр Братислав Теиновић

Музеј Републике Српске, Бања Лука

E-mail: b.teinovic@hotmail.com

МИЛИТАРИЗАЦИЈА БАЊА ЛУКЕ (1527–1789)

АПСТРАКТ: У раду је приказана милитаризација Бање Луке од првих вијести о пушкарима са почетка XVI вијека, преко настанка „топхане” 1587. до коначне изградње артиљеријског „вобан” система и бањалучке битке 1737. године. Права милитаризација утврђења и града отпочела је 1587. изградњом тополивнице. Бања Лука је уз Самоков, мјесто Киги у Ерзуруму, затим Скадар у Албанији, те Правиште крај Кавале у Грчкој била од друге половине XVII вијека највећи произвођач топовских кугли. За вријеме инвазије Еугена Савојског на Босну 1697. године Бањалука је већ била увелико позната као стара „османска ливница жељезне муниције” и тај успон трајао је све до Бањалучке битке. Задње вијести из 1789. о слабој наоружаности утврђења јасно указују на слабљење војне моћи Бање Луке.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Бања Лука, утврђење (Кастел), Османлије, војни материјал, Босна

Милитаризација Бање Луке има своју предисторију у касном средњем вијеку. Након враћања изгубљених територија од Османлија у долини Врбаса 1463. године, угарски војсковођа Матија Корвин повратио је и Бању Луку, која је са педесет јањичара и исто

толико диздара ушла у састав Јајачке бановине.¹ Знано је да су јањичари од првобитног ручног ватреног оружја широко примјењивали разне гранате и ручне топове.² За њих је италијански путописац и историчар из XVI вијека Ђезаре Вечелио рекао да врло вјешто рукују својим „дугим пушкама“ („archibugi lunghetti”),³ које су они од друге половине XV вијека називали „туфек”⁴ или „туфенк”,⁵ а пушке увезене из сјеверноиталијанских радионица „талијантуфенклер”.⁶ Пушкама фитиљачама „фитили-туфек” били су наоружани једино јањичари, због чега су оне називане и јањичарским пушкама.⁷ У вријеме османске шездесетогодишње опсаде у свим градовима Јајачке бановине, међу којима је била и Бања Лука, биле су стациониране веће и мање посаде.⁸ Бањалучка тврђава 1504. има плаћене стражаре,⁹ а 1525. војну посаду од „педесет пјешака наоружаних пушкама” („quinqvaginta pedites pixidarios”). Концентрација војног материјала западноевропске провенијенције у тим посадама морала је бити већа, поготово што је Крсто Франкопан у јуну 1525. пребацио из Славоније преко Саве око 4.000 пјешака и око 2.000 коњаника под Бању Луку и Гребен (Крупа на Врбасу), како би пружио помоћ Јајачкој бановини.¹⁰ Франкопанови пјешаци који су прешли Саву били су сви пушкари, као и османски војници који су их дочекали у тјеснацима Врбаса, поготово они у оближњем Бочцу¹¹ и у Гребену

¹ Hazim Šabanović, „Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom, do Karlovačkog mira 1699. godine”. *Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine*, IV, (1952), 172.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilatından kapıkulu ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 66–67.

³ Cesare Vecellio, *Costumes anciens et modernes, habits antiques et modernes di tutto il mondo, précédés d'un essai sur la gravure sur bois* par Amb (Paris: Firmin Didot frères fils & cie., 1860), 373.

⁴ Robert Elgood, *Firearms of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum, Kuwait* (London, New York: I. B. Tauris Publishers, 1995), 34.

⁵ David Nicolle, *Armies of the Ottoman Turks 1300–1774* (London: Osprey Publishing, 1983), 18.

⁶ Robert Elgood, *Op. cit.*, 34.

⁷ Branko Bogdanović, Branka Milosavljević, „Streljačko oružje 16. i 17. veka u zbir-kama Vojnog muzeja”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 31–32, (1986), 41.

⁸ Vjekoslav Klaić, „Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI. stoljeća (1409–1526)”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. VIII, (1905), 146.

⁹ Јелена Мргић Радојчић, Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне (Београд: Филозофски факултет, 2002), 203.

¹⁰ Pejo Ćošković, „Banjaluka i pomaganje Jajcu 1525. god.”, *Istorijski zbornik*, br. 8, (1987), 19, 27.

¹¹ Ćiro Truhelka, „Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV (1912), 116–127.

(Крупа на Врбасу – Б. Т.), у коме је био смјештен већи број османских пушкара.¹²

Бањалучки османски војници били су већ тада наоружани ручним ватреним оружјем. Аустријском посланику Бенедикту Курипешићу је у сусрет код Јапре 1530. као пратња бањалучком бегу Малкочевећу ишло педесет пушкама наоружаних коњаника.¹³ Имајући у виду војни карактер Османског царства, чије су јединице практиковале коришћење и заробљеног војног материјала,¹⁴ највјероватније је да је по паду Бање Луке велики дио масивнијих тврђавских пушака угарског поријекла и даље употребљаван. Почеци бањалучке војне историје имају своје доказе у неколико случајних материјалних свједочанстава. Прво такво свједочанство је са почетка ХХ вијека, када је на кули у Горњем Шехеру (најстарије бањалучко насеље – Б. Т.) пронађено 14 великих топовских кугли.¹⁵ Други, такође случајни налази пушке су кукаче пронађене у Романовцима код Босанске Градишке, које одговарају типу угарских пушака,¹⁶ затим једна мања бронзана кукача из ХV вијека, налаз из оближње планине Мотајице.¹⁷

Бања Лука непосредно након османских освајања

Историјски извори који говоре о првим годинама османских освајања у Босни наводе на чињеницу да је, имајући у виду састав бањалучког утврђења, војни материјал био у већој мјери концентрисан унутар његових зидина, а мање изван њих. Такође, треба уважити и чињеницу да је од 1527. до 1670. број војника и ратних јединица у османским посадама перманентно растао.¹⁸

¹² Ćiro Truhelka, Kraljevski grad Jajce, povijest i znamenitosti (Sarajevo: J. Studnička i drug), 1904, 33.

¹³ Benedikt Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. (Sarajevo: Svjetlost, 1950), 13.

¹⁴ David Nicolle, The Janissaries (London: Osprey Publishing, 1995), 20.

¹⁵ Fejzo Čavkić, „O Banjoj Luci i njenoj okolini”, *Školski vjesnik*, god. X, br. 12, (1903), 858.

¹⁶ Đurđica Petrović, „Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem XIV–XV vek” u Radovi sa simpozijuma *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. (Zenica: Muzej grada, 1973), 70.

¹⁷ Dušan Pribaković, „Ostava iz XV veka u malom gradu smederevske tvrđave”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 6–7, (1962), 80.

¹⁸ Klaus Kreiser, *Der Osmanische Staat 1300–1922* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2001), 220.

Повећање броја војних посада било је праћено производњом оружја, која је у Османском царству засигурно била једна од најразвијенијих привредних грана. Нарочито у доба тзв. султана ратника и ширења царства током XV и XVI вијека, дакле у вријеме слома Јајачке бановине и османског освајања Бање Луке 1527/28, највећа могућа пажња поклањала се јачању војне моћи,¹⁹ односно милитаризацији. Ово се нарочито односи на доба када је Османско царство започело ширу употребу пушчаног праха како у наоружању јањичара, тако и за пољску артиљерију.²⁰ Познато је да су Османлије у складу са својим војничким потребама највише полагали на оружарске занате, који су били развијенији у пашалуцима на периферији царства (Босна). Занатлије овог посла регрутовале су се из реда јањичара, који су као учитељи преносили своја знања домаћим људима.²¹ Тако је и у Бањој Луци већ 1527/28. образована војна управа унутар утврђења и то у служби регрутације нових војника и као центар за будућа освајања на сјеверу.²² Оно што је карактерисало бањалучко утврђење у првим годинама османске владавине била је бројност њене посаде, поготово што су граничне тврђаве увијек имале веће и сложеније гарнизоне од оних у унутрашњости.²³ Војно утврђење Бање Луке припадало је 1530. кадилуку Брод²⁴ (на Сави – Б. Т.) и имало је поприлично бројну посаду од 105 мустахфиза (оближњи Звечај имао је 17, а Боцац 57).²⁵

¹⁹ Muhamed A. Karamehmedović, *Umjetnička obrada metala* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1980), 203.

²⁰ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 51.

²¹ Hamdija Kreševljaković, „Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851)”, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, I, (1949), 170.

²² Hazim Šabanović, *n. r.*, 172.

²³ Hazim Šabanović, „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI, (1960), 210.

²⁴ Elma Korić, „Prilog pitanju osnivanja samostalnog Banjalučkog kadiluka u 16. stoljeću”, *Analni Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, (2011), 129.

²⁵ Aladin Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, (2000), 197. Мустахфизи су још од друге половине XV вијека, уз помоћне формације – тобџије и џебеџије са арабаџијама чинили три основна рода османске војске у Босни. Они су као најважнија војна снага били обавезни да бране град (Evlija Čelebi, *Putopis* [preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović] [Sarajevo: Svjetlost 1967], 605). Све до краја XVI вијека у босанским утврђењима, по градским табијама (кулама) било је стационирано најмање један или више топџија, док су два до три џемата топџија од мањег броја људи имале веће тврђаве (Hazim Šabanović, *n. r.*, [1960], 212), каква је већ у то вријеме била и бањалучка. Џебеџије или џебелије са арабаџијама били су локални плаћеници са основним задатком да припремају и чувају војни материјал (Elias Habesci [translated from the French manuscript], *The present State of the Ottoman Empire, containing a more accurate and interesting account of the Religion, Government, Military establish-*

У овим околностима Бања Лука постала је војно-политички центар, а од 1553. и сједиште новог босанског санџакбега Софи Мехмед-паше (1554–1557).²⁶

Број војне посаде у бањалучком утврђењу је с временом опадао. Један податак о Бањој Луци из 1540–1541. говори у прилог овој чињеници, када је у бањалучкој тврђави био распоређен 41 мустахфиз²⁷ са диздаром (заповједник тврђаве и њене посаде) Хамзом и тобцијом Алијом. Према попису из 1550. бањалучка фортификација имала је са диздаром Ејнеханом на њеном челу 27 војника.²⁸ Свакако да је због важности Бање Луке, као сједишта Босанског санџака од 1554. до 1563. године,²⁹ број мустахфиза могао у наредном периоду бити и већи. Поготово за вријеме поменутог босанског санџак-бега Софи Мехмед-паше, који је Бању Луку и учинио значајним војним средиштем.³⁰ Чињеница је да је Османско царство имало у то вријеме огромне залихе сировине за израду пушчаног барута и топова.³¹ Производећи бијељи у односу на европски црни дим, османски барут је у то доба сматран квалитетнијим.³² Сви већи босански центри су били произвођачи и чувари барута. Бањалучка тврђава је поред барутане, која се као и друге барутане у Босни налазила унутар градских зидина,³³ добила за вријеме њеног управника Ферхат-паше Соколовића између 1579.

hment, Manners, Customs and Amusements of the Turks, including a particular description of the Court and Seraglio of the Grand Signor and interspersed with many singular and entertaininig anecdotes [London: R. Baldwin, No. 47, Pater-Noster Row, MDCCCLXXXIV], 236). Бањалучко утврђење имало је и своју полицију, а као војвода (управник полиције) 1554. помиње се конвертит Кубад-ага (Насо Попара, „Tri banjalučka arzuhala-Prilog historiji Banje Luke”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII-XXVIII, [2008], 75).

²⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk* (Sarajevo: ND BiH, 1959), 72.

²⁷ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: ND NR BiH, 1961), 8.

²⁸ Elma Korić, „Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 56, (2007), 151, 153.

²⁹ Hazim Šabanović, *n. d.*, 72.

³⁰ Sabira Husedžinović, „Vakufname – značajni istorijski izvori za upoznavanje urbane topografije Banjaluke XVI–XIX vijeka”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. 30, (1990), 97.

³¹ Ágoston Gábor, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 11.

³² David Nicolle, *Op. cit.*, 1983, 19.

³³ Hamdija Kreševljaković, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, (1951), 125.

и 1587. тополивницу или топхану (на ушћу бањалучке рјечице Црквене у већи Врбас).³⁴

Од изградње тополивнице („топхана”) и новог утврђења до „вобан” фортификације

Озбиљније подизање војне снаге Бање Луке је и вријеме владавине султана Мехмеда III, када је између 1595. и 1603. године³⁵ код топхане изграђено ново војно утврђење.³⁶ Ова топхана се под именом „кумбархана” (од кумбара-граната) први пут помиње после 1587. у Ферхат-пашиној вакуфнами.³⁷ Значај топхане за милитаризацију Бање Луке огледа се у томе што је она служила за производњу веће количине војног материјала (топови, кумбаре и ђулад).³⁸ Још за вријеме првих година османске власти у Босни, главној бази у даљим освајањима на западу, морала је постојати високо организована производња ватреног оружја већег калибра. Треба имати на уму да је тадашњи нижи ниво технологије подразумијевао да су центри за производњу ватреног оружја морали бити ближе ратишту, што је био случај и са Бањом Луком. Она је са отварањем топхане постала на неки начин центар војне мануфактуре, превасходно за израду пољске артиљерије. Топови средњег и малог калибра који су се током Кипарског рата (1570–1573) налазили на книнској тврђави довучени су из Бање Луке. Такође, из Бање Луке су 1580. довучене лумбарде за опсаду Бихаћа, док је 1583. бањалучки паша слао из своје топхане: лумбарде, ђулад и барут у Клис. У Бањој Луци су се осамдесетих година XVI вијека, осим поправљања оштећених и покварених топова, излијевали и нови топови, а израђивали су их мајстори из Цариграда. Они су на прољеће 1583. излили 30 нових топова, од којих су три била великог калибра. Оштећени или стари модели топова одвлачени су

³⁴ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II – Istočna i centralna Bosna (Sarajevo: Veselin Masleša 1982), 200.

³⁵ Bogumil Hrabak, „Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683–1699. godine”, *Istorijski zbornik*, br. 1, (1980), 104.

³⁶ Lidija Žeravica, „Kulturno istorijske vrednosti i hronološki okvir tvrđave Kastel u Banjoj Luci”, *Putevi*, br. 6, god. XXII, (1976), 686.

³⁷ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1951), 137.

³⁸ Ђорђе Микић, прир., Стојан Бијелић, Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине (Бања Лука: Институт за историју, 1996), 65.

ратне 1596. и даље у бањалучку тополивницу на оправку и нову израду.³⁹

Иако се у Ферхат-пашиној вакуфнами од 200 трговина⁴⁰ не спомиње производња или продаја оружја, поготово не хладног, то не значи да ова занатска и трговачка дјелатност није била развијена у Бањој Луци. Сахрањивање уз Ферхат-пашину џамију започело је по њеној изградњи 1579. године, а на једном башлуку (нишан) из тога времена на коме је исклесана дугачка сабља⁴¹ само по себи говори, осим о карактеру османске власти, о развијености сабљарског занатства. Број мартоласа и чувара утврђења се до краја XVI вијека није нарочито мијењао у читавом Османском царству,⁴² а за Бању Луку се не зна њихов тачан број док је она била најистуренија база за даља освајања. Чињеница је да од друге половине XVI вијека бањалучка тврђава није била више погранична. Зачуђујуће је да према једном попису босанско-крајишких фортификација из 1586. унутар бањалучких зидина, поред само три мустахфиза и 30 војника, није било ниједног азапа, фариса, тобџије или мартоласа.⁴³ Осим што је од 1580. до 1639. била сједиште Босанског ејалета,⁴⁴ Бања Лука је од званичних османских власти и даље важила за град значајан због близине границе и

³⁹ Bogumil Hrabak, *n. r.*, 104. Материјални преостаци који говоре о важност ватреног оружја Османлија у Бањалуци свакако су старе босанске куће из тога времена са масивним приземљима и са пушкарницама умјесто прозора (Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka [vrijednosti, značaj, rušenje i obnova kulturnog naslijeđa]* [Zenica: Muzej Grada, 2005], 163). Бројне пушкарнице (мазгале) по бољим кућама на зидовима дворишта у босанским варошима примијетио је средином XIX вијека и хрватски путописац Матија Мажуранић (Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–40. po Jednom Domorodcu* [Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, 1842], 49). Ове пушкарнице, које су се обично налазиле у магазима, односно у другом дијелу приземља уочавају се и данас у Бањалуци и то на кући Шеранића у Горњем Шехеру и Бешлагића у Доњем Шехеру (Sabira Husedžinović, *n. d.*, 167).

⁴⁰ Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek), Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, serija III, Vakufname, knj. 1, tom V, (glavni urednik Lejla Gazić), (Sarajevo: Orijentalni institut, 1985), 219.

⁴¹ Sabira Husedžinović, *n. d.*, 356. За Бању Луку се не зна колико је у XVI вијеку имала спахија, јер они нису представљали дио посаде унутар војног утврђења. За претпоставити је да их је због улоге које је град имао у ратовима вођеним са Аустријом био већи број, али изван зидина или у подграђу.

⁴² Halil İnalcık, Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 89.

⁴³ Adem Handžić, „Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj Krajini pred kraj XVI vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XIII, (1962), 329.

⁴⁴ Hazim Šabanović, *n. d.*, 89–90.

опасности која је са ње перманентно вребала. У једном опису бањалучке касабе из 1604. апострофирала се храброст њених мјештана који су се, како се вели „оружјем, душом и тијелом супротстављали и бранили царске земље и тврђаве и који су још од времена освајања били ослобођени обавеза тзв. ‘avarizi divanije’ и ‘tekalifi orfiје’”. Ову олакшицу добили су Бањалучани од Порте и она је важила све док је, како се у њој наводило, трајала њихова спремност да оружјем одбијају нападе невјерника на царске земље и утврђења. Као војвода бањалучког утврђења, односно мустахфиза тих година помиње се неки Хамза, док су мустахфиза били диздар Сулејман, Осман војвода и диздар Мустафа-ага. Диздар тадашње бањалучке тврђаве био је Хасан-ага. Куриозитет је да се у истом опису први пут на јаснији начин може закључити да је Бања Лука имала развијене оружане занате, који су по свему судећи били у рукама локалног хришћанског становништва у бањалучкој Новој Вароши. У овом бањалучком предграђу радио је као сабљар неки Иван и био за свој занатски посао и као беземљаш ослобођен свих обавеза према држави.⁴⁵ Сво то вријеме је и даље радила бањалучка тополивница, чијих је 25 топова, 30.000 топовских ђулади и 1.000 центи барута током ратне 1605. коришћено у борбама са Мађарима на Мохачу.⁴⁶ Бања Лука је, осим мјеста Киги у Ерзуруму (у источној Анадолији – Б. Т.), почетком XVII вијека важила за веома важан војномануфактурни центар. Топовске кугле производеле су се у цијелом Османском царству, осим у ова два азијска мјеста, још само у Бањој Луци.⁴⁷ Концентрација војних формација Бање Луке се с временом перманентно увећавала, а један број њених војника

⁴⁵ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III, (obradila Amina Kupusović) (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut, 2000), 419, 431, 433, 434-435, 437. Ликовне представе сабљи на бањалучким муслиманским надгробним споменицима башлуцима или нишанима су врло честе. На врху башлука на мезарју бањалучког насеља Побрђе легендарног муслиманског јунака Будалине Талета, који је 1637. погинуо у Бањој Луци уклесана је сабља (Rašid Durić, „Budalina Tale prema historijskim izvorima i usmenoj legendi”, *Putevi*, br. 5, god. XXVI, [1980], 170). Османски путописац Евлија Челеби посвједочио је да су се средином XVII вијека у Бањој Луци од осталог оружја израђивале врло добре сјекире, добри чекићи и разне врсте жељезних копаља (Evlija Čelebi, *н. д.*, 213). Ова производња је највјероватније била намијењена вашарској продаји, која се одвијала у близини бањалучке тврђаве Кастел. Ту су се током цијелог османског периода на хришћански празник Св. Тројицу одржавали вашари у трајању једне недеље, на којима се, осим бројне друге робе, трговало и оружјем (Ристо В. Сировина, „Бањалука”, *Босанска вила*, год. V, бр. 21–22, [1890], 342).

⁴⁶ Bogumil Hrabak, *н. р.*, 105.

⁴⁷ Klaus Kreiser, *Ор. cit.*, 60.

учествовао је лета 1623. у походу на Мађарску.⁴⁸ Такође, треба имати на уму да су од 1595. до 1660. у Бањој Луци егзистирала два утврђења, старо у Горњем и ново у Доњем шехеру.⁴⁹ Путописац Челеби (1660) свједочи о „изврским џебханама (оружарнице) и диздарима” у Бањој Луци и описује како се на улазу у нови Ферхат-пашин град налазио „накостријешен као јеж баљемез-топ од тридесет педаља”.⁵⁰

Међу најпознатијим пушкама у Босанском ејалету, уз куленвакуфске и пећиградске, биле су бањалучке.⁵¹ Веће интересовање и пажњу око истраживања бањалучког пушкарског занатства и милитаризације уопште побуђује једна наредба босанског валије из 1658. упућена бањалучком кадији. Њоме је било наложено ослобађање тамошњег становништва од даџбине тзв. пушкарског пореза („tüfenk endar”), с обзиром на то да су као граничари већ били царским ферманом ослобођени од тог истог тог пореза.⁵² Хамдија Крешевлјаковић за читаво вријеме турске владавине у Бањој Луци наводи име само једног познатог пушкара – Мустафаге Монастира (1719), у насељу Новоселија.⁵³

Током ратних година у Бањој Луци производила се велика количина пушчаног праха. Из ње је, на примјер, на прољеће 1646. у Врану, на граници са Млетачком републиком, пред наступајући рат са бањалучке тврђаве депортовано 30 барила праха и 17 топова.⁵⁴ Босански валија располагао је маја 1646. у Бањој Луци са 50.000 војника и 12 топова спремних за напад на Шибеник.⁵⁵ Дурак-бегу у Книну се током ратова вођеним средином марта 1684. са Млечанама из Бање Луке придружило 400 сејмена наоружаних пушкама. У исто вријеме као испомоћ из тог града пристигло је и 300 коња - натоварених прахом, оловом и бомбама.⁵⁶

⁴⁸ Nedim Zahirović, „Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 54, (2004), 192.

⁴⁹ Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, I, (1953), 26; Elma Korić, *n. r.*, (2007), 155.

⁵⁰ Evlija Čelebi, *n. d.*, 210.

⁵¹ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1949), 189.

⁵² Orijentalni institut, Sarajevo-Inv. br. 4478, Naredba bosanskog vezira banjalučkom kadiji 1658. godine

⁵³ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, 43.

⁵⁴ Gligor Stanojević, „Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645–1669)”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 5, sv. II, (1958), 107.

⁵⁵ Bogumil Hrabak, „Zapadna Bosna u zbivanjima Kandijskog i Morejskog rata”, *Istorijski zbornik*, br. 3, (1982), 8.

⁵⁶ Constituito d' ordine dell' illustrissimo et eccellentissimo signor Lorenzo Doná provveditor general in Dalmatia et Albania Obrad Tomashevich, habitante alla Vrana,

Бања Лука је уз поменути Киги, затим Самоков, Скадар у Албанији, те Правиште крај Кавале у Грчкој, од друге половине XVII вијека била највећи произвођач топовских кугли. Топхана је 1663. произвела 29.300 топовских кугли, између 1664. и 1665. око 100.000 ока топовских кугли, а 1684. чак 262.000 ока топовских кугли.⁵⁷ Сировинска база за производњу овако великих количина војног материјала од жељеза била је у рудницима у Бронзаном Мајдану, у бањалучкој нахији. Значај овог мјеста у општедржавним пословима огледао се у чињеници што је 1652. у њему као изасланик боравио царски емин, неки Али-ага. Из бањалучке фабрике топова маја 1679. за Београд је лиферована огромна количина барута и олова.⁵⁸

Бањалучко утврђење добило је крајем XVII и почетком XVIII вијека нову форму. У Горњем шехеру је све до 1688. постојала једна мања посада са диздаром, која је, вјероватно након учесталих удара аустријске војске, тих година и угашена. Један мањи одред војске принца Еугена Савојског који се 1697. кретао према Бањој Луци у потпуности је уништио њено утврђење.⁵⁹ Извјесно је да је не тако мали број спахија био у то вријеме стациониран у граду, будући да су аустријске јединице под командом пуковника кнеза Поседарског новембра 1697. у близини Бање Луке разбиле један османски одред од 200 коњаника.⁶⁰ За вријеме војног продора Савојског у Босну 1697. године, Бања Лука је већ била увелико позната као стара „турска ливница жељезне муниције” („türkische Giesserei für eisenmunition”).⁶¹

Концентрација османске војне силе у бањалучкој тврђави била је прилично велика (1.105 војника), са распоредом у четири пјешадијске јединице азапа, девет коњаничких јединица фарисана, двије лаке пјешадијске јединице мартоласа и мустахфиза, као и једне артиљеријске јединице и једне компаније гарнизонске артиљерије.⁶²

quale espose у: Бошко Десница, сабр. и обј., Историја Котарских ускока (1646–1684), св. I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, треће одељење, књ. XIII (Београд: САН, 1950), 341–342.

⁵⁷ Ágoston Gábor, *Op. cit.*, 176–177.

⁵⁸ Bogumil Hrabak, *n. r.*, (1980), 105, 112.

⁵⁹ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1953), 26.

⁶⁰ Gligor Stanojević, *n. r.*, 103, 108.

⁶¹ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreiches), Herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. und k. Krieges-Archivs, Register-Band./Orts, Namen und Sach-Register nebst einem verzeichnisse der benutzen quellen, sowie der Graphischen Beilagen, Bearbeitet in der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung von Alfons Freiherrn von Wrede, k. und k. Hauptmann (Wien Verlag des K. K. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, 1892), 54.

⁶² Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century, Bosnia* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1997), 16.

Од изградње „вобан” фортификационог утврђења до Бањалучке битке

Изградња нове бањалучке „вобан” фортификације има се захвалити, прије свега, добрим дипломатским односима почетком XVIII вијека између Османског царства и Француске. Бањалучки „вобан” систем састојао се од више бастiona и опкопа, те девет унутрашњих и спољашњих кула, углавном за смјештај топова већег калибра.⁶³ Ово ново, масивније и веће утврђење имало је могућност лакше и успјешније одбране од евентуалних напада, који су привремено - заустављени Карловачким миром 1699. године, чиме је граница - између Хабзбуршког и Османског царства помјерена ближе Бањој - Луци (17 км јужно од Саве). Новоизграђено утврђење имало је полигоналну основу, а војници су се приликом напада непријатеља - укопавали у јаке, ниске полигоналне табије, висине седам метара, грађене на преломима трасе бедема. У омотачу утврђења са девет табија или бастiona, од којих је седам истурених, а два увучена, најистуренија и најмасивнија је октогонална табија на југозападном углу тврђаве. Она је била предвиђена за одбрану моста који је водио преко Врбаса. Пошто је западна страна утврђења била највише изложена артиљеријској ватри, испред ње је био јак насип или зид, који је био истурен 50 метара испред омотача тврђаве. Испред њега био је шанац који је опкољавао тврђаву. На табијама су били - распоређени топови, који су довучени преко рампи распоређених са унутрашње стране зида. Казамати, који су били напола укопани у земљу унутар Кастела, служили су за смјештај војних трупа и као складишта. Одбрамбеном систему бањалучког „вобан” утврђења припадао је и шанац широк 20-30 метара, који је опкољавао Кастел са свих страна, тако да је тврђава била као на острву.⁶⁴ Коначна изградња Кастела довршена је до 1701. године, када је нови бањалучки намјесник унутар зидина утврђења изградио нову топхану у коју је смјестио 30 најбољих тобџија.⁶⁵ Сва војна индустрија за производњу топова и пушчаног праха производила се у XVIII вијеку хидраулично, односно помоћу снажнијег воденог пот-

⁶³ *Ibid.*, 15-16.

⁶⁴ Lidija Žeravica, *n. r.*, 688-689, 690.

⁶⁵ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 85.

енцијала, кога је Бања Лука имала засигурно сасвим довољно.⁶⁶ У тврђави је првих година XVIII вијека топчага био Мустафа Алај-бег Светачковић, који је сам себе називао „топчага града бањалучкога“, док се на челу мустахфиза налазио Али-чауш.⁶⁷

Рудницима између Сане и Врбаса, кључним сировинским базама за експлоатацију жељеза, неопходног за израду топовских кугли и осталог ватреног оружја, посебно топова у бањалучкој тополивници, тежак ударац задао је 1716. хрватски бан Драшковић. Он је тада растурио већину рударских јама. То је засигурно био један од главних разлога да у бањалучкој тврђави 1718. буде присутно чак 168 ђебеџија.⁶⁸ Ово јасно указује на чињеницу, да је унутар зидина Кастела био стациониран и ускладиштен бројни војни материјал, поготово ако се има увиду да је основни ђебеџијски задатак био његово чување. Интересантно је да се први пушкар (туфекчија) по имену у Бањој Луци помиње сљедеће (1719) године, премда је извјесно да их је, поред бројних посада и трупа по смотрама, морало бити доста више од самог почетка конституисања и афирмације града.⁶⁹ Бањалучки капетан био је те 1719. поменути ранији топчага Мустафа Алај-бег Светачковић,⁷⁰ у вријеме када се његово утврђење налазило између два мања брда. У предвечерје Бањалучке битке град засигурно није оскудијевао у војном материјалу, јер је у цијелом граду и у тврђави било смјештено 6.000 војника, а на прстеновима зидина било постављено 50 великих топова и, што је занимљиво, према Врбасу није било стационираних топовских батерија.⁷¹ Оне су, према карти из извјештаја де Ребена, капетана и инжењера де Тура из 1737, биле укопане у близини Ферхат-пашине џамије. На тој карти су у прецизним ознакама дати основни подаци о положају османских батерија у Бањој Луци, војним јединицама, њиховом броју,

⁶⁶ Donald Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950*. (New York: Suny Press, 1994), 67.

⁶⁷ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1953), 26; 'Мустафа алаи бег Светачковић, бањалучки топчага-Станиславу Орехоцију, великом грофу крижевачком', 20. марта 1719., у: Franjo Rački, „Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, *Starine JA-ZU*, knj. XII, (1880), 38; Владислав Скарић, „Попис босанских спахија из 1123. (1711) године“, *Гласник Земаљског музеја*, год. XLII, св. 2, св. за историју и етнографију, 93.

⁶⁸ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice* (Sarajevo: El Kalem 2003), 98, 138.

⁶⁹ Bogumil Hrabak, *n. r.*, (1980), 100.

⁷⁰ Hamdija Kreševljaković, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, у: Izabrana djela, I dio (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 147.

⁷¹ Gustav Bodenstern, „Povijest naselja u Posavini god. 1718.–1739.“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, 1, (1908), 101–102.

различитом војном материјалу, гранатама, топовима, хендецима, као и о рововима ископаним у облику чешља и друго.⁷²

Прецизнији подаци о војном материјалу Османлија у Бањој Луци непосредно уочи Бањалучке битке регистровани су у попису свих артиљеријских утврђења у Босанском ејалету, а који је 1733–34. по налогу султана Махмуда I урадио босански везир Абдулах-паша Михсинзаде. Нова бањалучка фортификација са седам спољашњих кула и једном унутрашњом тамницом званом „црни барут” имала је 16 великих месинганих топова, као и три велика жељезна топа, који су били уграђени на висинама у распону од 8 до 19 лаката. Поред тога, утврђење је имало 314 малих кулских топова, 112 великих минобачача и 5.500 малих кулских пушака. Унутар зидина бањалучког утврђења било је ускладиштено 16.800 кг црног барута, 73.348 кг барута за остало ватрено оружје и 10.836 кг пушчаних шипки. Алат за поправку и одржавање артиљерије са бањалучке тврђаве био је смјештен у просторијама унутрашње тамнице.⁷³

Додатно наоружавање босанских утврђења било је када је почетком априла 1735. у Босну стигао ферман са Порте, којим се босанском намјеснику наређивало да за потребе топова у бројним тврђавама набави или изради додатних 40.000 топовских ђулади. У Босну је у мају исте године стигло нових 80 шахи топова, од чега је 41 био опремљен кундацима. Уз то, са Порте је бањалучком капетану Мехмеду Ферхатпашићу Соколовићу и Хасану послано опширно писмо у коме је наложено да се у Бањој Луци што прије активира велика радионица за израду топовских кугли („јуварлаци”). Из Цариграда је напоменуто да се у бањалучкој тополиници, која је на истом мјесту постојала прије више деценија, нису производиле само топовске кугле него и топови мањег калибра. Наглашено је и да је та старија радионица, односно мања војна фабрика престала из разумљивих разлога са радом још за вријеме Бечког рата (1683–1699). Након адаптације нове бањалучке војне радионице предвиђено је да се током 1735. произведе око 16.000 комада топовске ђулади. Султан Махмуд I је на годишњицу ступања на пријесто 22. децембра 1736. поставио за заповједника бањалучког утврђења тобџију Омера из осме оде тобџијског џемата.⁷⁴ У Бањој Луци је тих година, осим тобџија, циркулисао и већи број војника осталих родова, нарочито јањичара. Капетан Мухамед (или Мехмед-капетан) водио је након 1736. године својих 80 војника, а јањичар-

⁷² Sabira Husedžinović, *n. d.*, 544.

⁷³ Michael Robert Hickok, *Op. cit.*, 14, 15–16.

⁷⁴ Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 228–229, 230–231.

ски командант нешто више од 100 јањичара из Бање Луке у рат против Русије.⁷⁵ Према извјештају аустријског поручника Молтенберга од 8. априла 1737, само неколико мјесеци прије аустријског напада на Бању Луку, у бањалучкој тврђави било је стационарирано 2.000 османских војника. Босански везир Али-паша Хећимоглу молио је почетком маја 1737. од Порте да му се у што краћем року у Бању Луку пошаље неколико тобџија, који, како је наглашавао, недостају овој тврђави.⁷⁶ Мухафиз (тур. заповједник већег утврђења) Бање Луке у предвечерје Бањалучке битке био је Али-бег Грошић, команданти Ђонлија Ибрахим-ага и Хусеин-ага. Одабаше су биле Омер Фејзић и Мустафа. Диздар је био Мурат-ага. Командант фариса био је Дауд-ага, а вођа мартоласа Абдулах-ага. Дервиш-бег и Ибрахим-ага водили су бањалучке тобџије.⁷⁷

Генерал Хилдбургсхаузен, главни аустријски војсковођа у нападу на Бању Луку 1737. године, располагао је информацијом да у бањалучкој тврђави има: четири артиљеријска оруђа, шест топова, два мања топа и 3.000 чланова посаде. Обавјештајац са терена информисао га је и за остало наоружање: „Што се тиче обичних пушака које се нису видиле, за истими знати се не може”. Аустријски шпијуни описивали су бањалучко утврђење 1737. као фортификацију са седам табија (кула), у чијем је старијем дијелу била муниција, а у близини је била стационарирана слична кула са покривеним сводовима у којој се чувало оружје, разни топови, пушке, кумбаре, гвоздене топовске кугле (јуварлаци). Према неким шпијунским изворима, у једној од кула налазило се осам бачви - праха, те неколико смотака кучина, док је у самом граду било још 19 бачви барута, а у близини града још три.⁷⁸ Карта Ди Шафеа, очевица битке 1737. године, приказује у Бањој Луци под тачком Е: „Pulver Magazin” (топхана) и под тачком Н: мала батерија са гранатама. Османска артиљеријска батерија, постављена у близини џамије Ферхадије, била је у вријеме самог напада током јула и августа 1737. прилично оштећена од силних удара аустријске артиљеријске батерије стационариране на десној обали Врбаса у близини „чаршијске” џамије.⁷⁹ Истина је да су током битке за Бању Луку, од 27. јула до 4. августа 1737, са другог аустријског положаја

⁷⁵ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, (1991), 146.

⁷⁶ Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 244, 301.

⁷⁷ Haso Popara, „Tri neobjavljena dokumenta o banjalučkom mutesellimu i muhafizu Ali-begu Grošiću – prilog historiji Banje Luke 1738–1740”, *Anali Gazi-Husrev begove biblioteke*, XXIX–XXX, (2009), 8, 32–33.

⁷⁸ Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 263, 244.

⁷⁹ Sabira Husedžinović, *n. d.*, 550–551.

Лауша (бањалучко насеље – Б. Т.) Аустријанци поставили двије артиљеријске батерије са по шест топова и да су на бањалучко утврђење дневно испаливали 1.800 граната. Од силног гранатирања учињена је огромна материјална штета на зидовима и кулама фортификације.⁸⁰

Град је јула и августа 1737. изгледао као клаоница, у којој је, како кажу страни извори владала: „рика топова и махање мачева“. Исти извори кажу да се оружје Бањалучана састојало углавном од сабљи, копаља, сјекира, пиштоља и пушака.⁸¹ Генерал Хилдбургсхаузен је за рат против Бање Луке мобилисао не тако малу војну силу: 14 ескадрона кирасира, 21 ескадрон драгона, пет ескадрона хусара, један ескадрон Хрвата, дакле свега 41 ескадрон коњице, 13 батаљона пјешадије, 12 компанија гренадира, као и 6.600 хрватских граничара. Кумулативно, односно у људском капацитету то је значило укупно 16.257 војника и 4.345 коњаника.⁸² Бањалучани су након несумњивог ратног успјеха над Аустријанцима обогатили своја војна складишта са много ратног плијена: - 12 топова, три минобацача (лумбарде), 2.300 шатора, 15.000 барела (15 буради) барута, велики број сабаља, пушака, копаља и мачева.⁸³

⁸⁰ Adem Handžić, „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V/1954–55, (1955), 157.

⁸¹ 'Umar Būsnāvi or Ibrahim Basmajee, History of the war in Bosnia during the Years 1737-8 and 9, (translated from the Turkish by C. Fraser) (London: Printed for the Oriental translation fund, 1830), 8, 39. Бањалучани и остали османски војници, који су као испомоћ пристигли из централне Босне су током борби вођених прса у прса су од оружја највише користили сабље и копља (Enes Pelidija, *n. d.*, 2003, 358). Бањалучки вицекапетан Салих-ага је током исте битке, практично у класичном двобоју ранио копљем (миздраком) аустријског генерала Мифлинга (Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekitt, *Povijest Bosne [Tarih-I-Bosna]* [Sarajevo: El Kalem, 1998], 490; Hamdija Kreševljaković, „Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737, uz dvjestagodišnjicu“, *Narodna uzdanica, Kalendar za godinu 1937. [1355–1356. po Hidžri]*, god. V, [1936], 97). Спахијска коњица је у то вријеме била опремљена пушкама и пиштољима, карабинима, луковима и стријелама, ратним сјекирама (Elias Habesci, *Op. cit.*, 232), као и сабљама (G.[uillaume] A.[ntoine] Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, undertaken by order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic*, vol. I-II [London: Printed for T. N. Longman and O. Rees, Paternoster-Row, 1801], 126).

⁸² Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1936), 96; Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 313.

⁸³ 'Umar Būsnāvi or Ibrahim Basmajee, *Op. cit.*, 40; Ivan Kukuljević-Sakcinski, *Putovanje po Bosni* (Zagreb: Tiskom Narodne tiskarnice Dra. Lj. Gaja, 1858), 23; Adem Handžić, *n. r.*, (1955), 161.

Уочљиво је да је бањалучка тврђава према једној аустријској војној карти из 1738. године сачувала свој изглед.⁸⁴ Половином XVI-II вијека она је у саставу и надлежности јединствене Босанске милиције, унутар чијих зидина је имала локалну пјешадију, коњицу и артиљеријску компанију.⁸⁵ У раздобљу између 1763. и 1781. тобџије „Бијеле табије” у Бањој Луци дио својих плата добијали су од прихода сарајевских тахмиса.⁸⁶ Бањалучка тврђава имала је 1785. око својих зидина ископане метеризе (ровове) за топове,⁸⁷ док је унутар зидина и на њима било стационарирано 50 великих топова.⁸⁸ Тих година сертопи (заповједник тобџија) у Бањој Луци био је Бахтијар.⁸⁹ У цијелој бањалучкој капетанији крајем XVIII вијека било је, уз велики број тобџија и мустахфиза, укупно пет џемата азапа, девет џемата коњаника, два џемата мартолоса.⁹⁰ Поред наведених родова, било је још и фариса, ђонлија и џебеџија.⁹¹ Бањалучка тврђава имала је, према аустријским војним изворима, на прољеће 1789. године тек 16 топова и два баџача запаљиве смјесе.⁹² Од краја XVIII вијека у граду се, поред босанских муслимана и Османлија, јављају и прве туфекчије (пушкарџије) Срби.⁹³ Међу најпознатијим пушкарима у Босни посљедњих година тога вијека био је неки Петко туфекчија из Бање Луке, који је својом робом највише трговао у Далмацији.⁹⁴

Закључак

За Бању Луку, град који је једно дуже вријеме био најистуренији центар током османских освајања, може се са сигурношћу тврдити да је у XVI и XVII вијеку унутар свога утврђења имао бројан војни материјал. Милитаризација утврђења и града у

⁸⁴ Музеј Републике Српске, Одјељење за историју, османско-турски период (1527–1878), збирка историјских карата – кут. IV, фасц. 13. „*Die Türkische Vestung Bania Lucka in Bosnien mit er At taque A. 1738*”.

⁸⁵ Michael Robert Hickok, *Op. cit.*, 61.

⁸⁶ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, (1991), 145.

⁸⁷ Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat, od 1785.* (Sarajevo: ANU BiH, 1957), 40–41.

⁸⁸ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1953), 26.

⁸⁹ Haso Popara, *n. r.*, (2008), 79.

⁹⁰ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, (1991), 144.

⁹¹ Haso Popara, *n. r.*, (2008), 80–82, 92–93, 104.

⁹² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1992), 110.

⁹³ Bogumil Hrabak, *n. r.*, (1980), 100.

⁹⁴ Владимир Ђоровић, „Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији (прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)”, *Годишњица Николе Чупића*, бр. XXV, (1923), 217.

пуном капацитету отпочела је 1587. изградњом тополивнице. Бања Лука је од друге половине XVII вијека била међу пет градова у Османском царству по производњи топовских кугли, а од краја истог вијека увелико позната као стара „османска ливница жељезне муниције”. Коначна изградња Кастела по моделу „вобан” завршена је 1701. године, када је нови бањалучки намјесник унутар зидина утврђења изградио нову тополивницу у коју је смјестио 30 најбољих тобџија. Исцрпљена у ратовима са Аустријанцима, поготово након покушаја њеног освајања 1737. године, Бања Лука је крај XVIII вијека дочекала знатно ослабљене војне моћи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

а) Необјављени извори

Музеј Републике Српске, Бања Лука

Оријентални институт, Сарајево

б) Објављени извори

Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, serija III, Vakufname, knj. 1, том V, (glavni urednik Lejla Gazić). Sarajevo: Oriјentalni institut, 1985.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III, (obradila Amina Kupusović) Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Oriјentalni institut, 2000.

в) Монографије

Būsnavī ‘Umar or Basmajee Ibrahim. History of the war in Bosnia during the Years 1737-8 and 9, (translated from the Turkish by C. Fraser). London: Printed for the Oriental translation fund, 1830.

Čelebi, Evlija. Putopis (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović). Sarajevo: Svjetlost 1967.

Десница, Бошко сабр. и обј. Историја Котарских ускока (1646–1684), св. I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, треће одељење, књ. XIII. Београд: САН, 1950.

Elgood, Robert. Firearms of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum, Kuwait. London, New York: I. B. Tauris Publishers, 1995.

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreiches), Herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung

des k. und k. Krieges-Archivs, Register-Band./Orts, Namen und Sach-Register nebst einem verzeichnisse der benutzen quellen, sowie der Graphischen - Beilagen, Bearbeitet in der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung von Alfons Freiherrn von Wrede, k. und k. Hauptmann. Wien Verlag des K. K. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, 1892.

Gábor, Ágoston. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons - Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Habesci, Elias (translated from the French manuscript). *The present State of the Ottoman Empire, containing a more accurate and interesting account of the Religion, Government, Military eastablishment, Manners, Customs and Amusements of the Turks, including a particular description of the Court and Seraglio of the Grand Signor and interspersed with many singular and entertaininig anecdotes*. London: R. Baldwin, No. 47, Pater-Noster Row, MDCCLXXXIV

Hadžihuseinović-Muvekitt, Salih Sidki. *Povijest Bosne (Tarih-I-Bosna)*. Sarajevo: El Kalem, 1998.

Hickok, Michael Robert. *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century, Bosnia*. Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.

Husedžinović, Sabira. *Dokumenti opstanka (vrijednosti, značaj, rušenje i obnova kulturnog naslijeđa)*. Zenica: Muzej Grada, 2005.

Halil, Quataert, Donald. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Kreiser, Klaus. *Der Osmanische Staat 1300-1922*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2001.

Kreševljaković, Hamdija, Kapidžić, Hamdija. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat, od 1785*. Sarajevo: ANU BiH, 1957.

Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: ND NR BiH, 1961.

Kukuljević-Sakcinski, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Zagreb: Tiskom Narodne tiskarnice Dra. Lj. Gaja, 1858.

Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Sarajevo: Svjetlost, 1950.

Mažuranić, Matija. *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu*. Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, 1842.

Микић, Ђорђе прир., Стојан Бијелић, Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине. Бања Лука: Институт за историју, 1996.

Мргич-Радочић, Јелена. Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне. Београд: Филозофски факултет, 2002.

Mujezinović, Mehmed. Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II – Istočna i centralna Bosna. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.

Nicolle, David. Armies of the Ottoman Turks 1300-1774. London: Osprey Publishing, 1983.

Nicolle, David. The Janissaries. London: Osprey Publishing, 1995.

Olivier, G.[uillaume] A.[ntoine]. Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, undertaken by order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic, vol. I-II. London: Printed for T. N. Longman and O. Rees, Paternoster-Row, 1801.

Pelidija, Enes. Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699–1718). Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.

Pelidija, Enes. Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice. Sarajevo: El Kalem, 2003.

Quataert, Donald. Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950. New York: Suny Press, 1994.

Šabanović, Hazim. Bosanski pašaluk. Sarajevo: ND BiH, 1959.

Šljivo, Galib. Bosna i Hercegovina 1788–1812. Banjaluka: Institut za istoriju, 1992.

Truhelka, Ćiro. Kraljevski grad Jajce, povijest i znamenitosti. Sarajevo: J. Studnička i drug, 1904.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti teşkilatından kapıkulu ocakları: Ace-mi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Vecellio, Cesare. Costumes anciens et modernes, habits antiques et modernes di tutto il mondo, précédés d'un essai sur la gravure sur bois par Amb. Paris: Firmin Didot frères fils & cie., 1860.

2) Чланци и расправе

Bodenstein, Gustav. „Povijest naselja u Posavini god. 1718–1739.”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, 1, (1908), 95–112.

Bogdanović, Branko, Milosavljević, Branka. „Streljačko oružje 16. i 17. veka u zbirkama Vojnog muzeja”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 31–32, (1986), 38–69.

Čavkić, Fejzo. „O Banjoj luci i njenoj okolini”, *Školski vjesnik*, god. X, br. 12, (1903), 858–861.

Ђоровић, Владимир. „Босанско-херцеговачки трговци у Даламцији (прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)”, *Годишњица Николе Чунућа*, бр. XXV, (1923), 212–223.

Ћошковић, Пејо. „Banjaluka i pomaganje Jajcu 1525. god.”, *Istorijski zbornik*, br. 8, (1987), 13–36.

Ђурић, Рашид. „Budalina Tale prema historijskim izvorima i usmenoj legendi”, *Putevi*, br. 5, god. XXVI, (1980), 167–172.

Handžić, Adem. „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V/1954–55, (1955), 135–180.

Handžić, Adem. „Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj Krajini pred kraj XVI vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XIII, (1962), 321–339.

Hrabak, Bogumil. „Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683–1699. godine”, *Istorijski zbornik*, br. 1, (1980), 85–126.

Hrabak, Bogumil. „Zapadna Bosna u zbivanjima Kandijskog i Morejskog rata”, *Istorijski zbornik*, br. 3, (1982), 7–36.

Husedžinović, Sabira. „Vakufname-značajni istorijski izvori za upoznavanje urbane topografije Banjaluke XVI–XIX vijeka”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. 30, (1990), 95–115.

Husić, Aladin. „Tvrdave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, (2000), 189–229.

Klaić, Vjekoslav. „Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI. stoljeća (1409–1526.)”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. VIII, (1905), 129–147.

Korić, Elma. „Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 56, (2007), 145–158.

Korić, Elma. „Prilog pitanju osnivanja samostalnog Banjalučkog kadiluka u 16. stoljeću”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, (2011), 125–134.

Kreševljaković, Hamdija. „Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737., uz dvjestagodišnjicu”, *Narodna uzdanica, Kalendar za godinu 1937. (1355–1356. po Hidžri)*, god. V, (1936), 91–112.

Kreševljaković, Hamdija. „Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851)”. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, I, (1949), 168–209.

Kreševljaković, Hamdija. „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, (1951), 115–184.

Kreševljaković, Hamdija. „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, I, (1953), 7–45.

Kreševljaković, Hamdija. „Kapetanije u Bosni i Hercegovini”, u: Izabrana djela, I dio. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 19–237.

Petrović, Đurđica. „Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem XIV–XV vek” u: Radovi sa simpozijuma *Srednjovekovna Bosna i evropska kultura*. (Zenica: Muzej grada, 1973), 68–77.

Popara, Haso. „Tri banjalučka arzuhala – Prilog historiji Banje Luke”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII–XXVIII, (2008), 69–112.

Popara, Haso. „Tri neobjavljena dokumenta o banjalučkom mutesellimu i muhafizu Ali-begu Grošiću – prilog historiji Banje Luke 1738–1740”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIX–XXX, (2009), 5–40.

Pribaković, Dušan. „Ostava iz XV veka u malom gradu smederevske tvrđave”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 6–7, (1962), 55–96.

Rački, Franjo. „Dopisi izmedju krajiških turskih i hrvatskih častnika, *Starine JAZU*, knj. XII, (1880), 1–41.

Сировина, Ристо В. „Бањалука”, *Босанска вила*, год. V, бр. 21–22, (1890), 340–342.

Скарић, Владислав. „Попис босанских спахија из 1123. (1711.) године”, *Гласник Земаљског музеја*, год. XLII, св. 2, св. за историју и етнографију, (1930), 1–100.

Stanojević, Gligor. „Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645–1669)”, *Vesnik Vojni Muzej*, br. 5, sv. II, (1958), 93–182.

Šabanović, Hazim. „Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom, do Karlovačkog mira 1699. godine”. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IV, (1952), 171–204.

Šabanović, Hazim. „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI, (1960), 173–224.

Truhelka, Ćiro. „Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV, (1912), 91–233.

Zahirović, Nedim. „Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 54, (2004), 189–198.

Žeravica, Lidija. „Kulturno istorijske vrednosti i hronološki okvir tvrđave Kastel u Banjoj Luci”, *Putevi*, br. 6, god. XXII, (1976), 685–692.

Mag. Bratislav Teinović

Museum of Republika Srpska, Banjaluka

E-mail: b.teinovic@hotmail.com

THE MILITARIZATION OF BANJALUKA (1527–1789)

(Summary)

This article chronicles the armament of military units stationed on the Kastel Fortress since the first mention of gun makers in the beginning of the sixteenth century, through the construction of the first cannon foundry in 1587, to the construction of the “Vauban” artillery system and the Battle of Banja Luka in 1737. For Banja Luka, the city which was the most protruding center during the Ottoman conquest for a period of time, it can be safely said that during the sixteenth and seventeenth centuries it possessed ample and diverse military material within its fortification. The numerous units in fortified cities enabled a great concentration of military material. The first militarization of the fortification and city begun with the construction of the cannon foundry in 1587. Banja Luka was one of the greatest producers of cannon balls since the second half of the seventeenth century. The raw materials for the production of iron military materials came from the mines of Bronzani Majdan, in the Banja Luka Nahiyah. The significance of this place to the state was reflected in the fact that in 1652. the imperial Emin Ali-aga, lived there as an emissary. For Belgrade, in May 1679. a huge amount of gunpowder and lead was sent from the Banja Luka cannon factory. During Eugene of Savoy's invasion of Bosnia in 1697. Banja Luka was already well known as the “Ottomans old manufacture of iron ammunition.” The final construction of the Kastel Fortress was finished in 1701, when the new governor of Banja Luka built a new cannon factory. All military industry for the production of cannons and gunpowder worked hydraulically during the eighteenth century. Exhausted in the wars with the Austrians, especially after their 1737 invasion, Banja Luka was a significantly weakened military power at the end of the eighteenth century. Sources from 1789 reveal the poor armament of the fortification, clearly indicating the waning of its power.

KEYWORDS: Banja Luka, Fortress (Kastel), Ottomans, Materiel, Bosnia